

HORÂSÂN'DA ARAP DİLİ*

Richard N. FRYE**

Çev. Osman G. ÖZGÜDENLİ***

Öz: Bu makalede şu sorulara cevap aranmaktadır: Arapça neden IV/X. yüzyıldan itibaren Horâsân'da konuşulan resmî dil olma vasfını kaybetmiş ve aynı zamanda resmî yazı dili olma özelliğini de Yeni Farsça ile paylaşır hâle gelmiştir? Çalışmada, Arap şiirine ait usûllerin Fars şiirinde kullanılmış olması, Arap olmayanların İslâm üzerindeki etkileri ve İslâm'ın şehirlileşmesi gibi etkenlerin bu gelişmeyi doğuran faktörler arasında yer aldığı sonucuna varılmıştır. Ulemâ, sûfiler, şairler ve kâtipler, İranî lehçelerin konuşulduğu bir dil havzasında Arapça'yı canlı tutmuşlardır. Meşruyet meseleleri ve bürokratik zorunluluklar da Arap ve Fars dillerinin mez olabilmesi için tarihî mânâda uygun koşullar hazırlamıştır. Sonuç olarak bu çalışmanın müellifi, İranlılar'ın Arap dilinin korunması ve yayılmasına, Araplar'ın da Farsça'nın yayılmasına yardım ettiği fikrini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arapça, Farsça, Yeni Farsça, Horâsân, İran, Pehlevî, Derî.

* Bu makale evvelâ Ocak 1967 tarihinde Bağdat Üniversitesi'nde konferans olarak sunulmuş tur. Konferansın metni kısa süre sonra Hindistan'da yayınlanmıştır: "The Arabic Language in Khurasan", **Iran Society Silver Jubilee Souvenir**, Calcutta 1970, s. 131-134. Makale, müellifin araştırmalarının toplandığı şu külliyatta yeniden neşredilmiştir: **Islamic Iran and Central Asia (7th-12th Centuries)**, London 1979, s. 75-78.

** Prof. Dr. Richard Nelson Frye (1920-2014), Harvard Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi.

*** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, (gazi_osman@hotmail.com).

THE ARABIC LANGUAGE IN KHURASAN

Abstract: This article asks the questions: Why did Arabic cease to be the official spoken language of Khurasan by the 4/10th Century, and why by the same time did Arabic come to share its status as the official written language of Khurasan with New Persian? Factors explored include the uses of Arabic poetic styles in Persian poetry, the influx of non-Arabs into Islam, and the urbanization of Islam. Ulamas, mystics, poets, and scribes kept Arabic alive in a linguistic landscape based in spoken Iranian dialects. Issues of political legitimacy and bureaucratic necessity created historical conditions for a fusion of Arab and Persian languages. In the end, the author argues that Persians helped preserve and spread Arabic, and Arabs helped spread Persian.

Keywords: Arabic, Persian, New Persian, Khurasan, Iran, Pahlavî, Darî.

Bir dilin üç kullanım şekli olduğu söylenebilir: Birincisi “resmî” yazı dili, ikincisi “resmî” konuşma dili, üçüncüsü de lehçeler. Elbette bu hususta kullanılacak pek çok farklı tasnif yolu vardır. Fakat bizim burada üzerinde duracağımız, tarihî meseleleri irdelerken kullandığımızdır. Bahsi geçen üç kullanım şekli bazen bir dilde birbirine çok yakın olabilirken, başka bir dilde birbirinden çok farklı olabilmektedir. Burada “resmî” kelimesinin, devletin resmî dilinden çok, halkın kullanım hususunda üzerinde mutabakat sağladığı dil anlamında kullanıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Hicretin ilk asrında Horâsân’da kullanılan Kur’an Arapçası, eğer Kureyş kabilesinin kullandığı lehçeyi tanımlamak için böyle bir terim kullanırsak, “resmî” yazı dili idi. Arapça’nın Basra’dan ziyade Kûfe’de gelişen lehçesi bu dönemdeki ilk “resmî” konuşma diliydi. Bu dönemde İran’ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Horâsân’da da pek çok İranî lehçe konuşulmaktaydı. İkinci “resmî” konuşma dili ise Farsça idi. Bu dil, Sasanî sarayında ve bürokrasisinde konuşulan dilin bir türü idi. Kuvvetle muhtemeldir ki, Araplar’ın yaşadığı yerlerde pek çok Arap, yerel halk ile basit iletişim kurabilmek için bir İranî lehçeyle konuşmayı öğrenmişti. Hicrî IV. [milâdî X.] asırda bu manzara değişti. Artık iki “resmî” yazı dili vardı: Her ikisi de Arap alfabesini kullanan

Arapça ve Yeni Farsça. Pek çok İrani lehçe konuşulmaya devam etmekle birlikte, artık “resmî” konuşma dili Yeni Farsça idi. Peki Arapça’ya ne oldu?

Burada evvelâ Arap fetihlerinden (*mukâtele*) sonra Horâsân’da Arapça’yı kimlerin kullandığı sorusunu sormamız gerekir. Kanaatimize göre, Arapça Horâsân’da öncelikle şu üç sınıf tarafından kullanılmaktaydı: 1. Sûfiler de dahil olmak üzere âlimler (*‘ulemâ’*), 2. Şairler de dahil olmak üzere edipler (*udebâ’*), 3. Bürokraside görev yapan kâtip ve yazıcılar (*kuttâb*). Peki bunlar kimlerdi ve nereden gelmişlerdi?

Biz, İslâm öncesi dönemde İranlılar ile Araplar’ın İran ve Arabistan’da yakın bir ilişki içerisinde bulduklarını bilmekteyiz¹. Cahiliye devri şairi ‘Adî b. Zeyd, Arapça ve Farsça şiirler yazdı. Bu şekilde her iki dilde şiirler yazan tek şair o değildi. Yine Selmân el-Fârisî [öl. 656]’nin Mekke’de karşılaştığı İranlı kadın da kesinlikle tek değildi. Tâcîk kelimesinin tarihi aslında bir bakıma Arapça’nın İran’daki tarihini de anlatmaktadır. Kelime muhtemelen bir Arap kabilesi olan Tayy kabilesinin adına Orta Farsça bir sonek (*suffix*) gelmesinden doğmuştur. Tayy kabilesi, İslâm öncesi dönemde Suriye çölünde yaşayan önemli bir topluluk idi. Hira şehri Süryanice’de Hêrtâ de-Tayyâyê adıyla anılmaktaydı. Daha sonra Sasanî hanedanının son dönemlerinde Tayy kelimesi Araplar’ın genel adı hâline geldi. Evvelâ Arap anlamına gelen bu terim, Horâsân ve Orta Asya’da, ister Arap isterse Fars olsun, Müslüman anlamında kullanılmaya başlandı. Nihayet, Araplar’ın yerel nüfus tarafından asimile edilmesinden sonra, Tâcîk kelimesi göçebe Türkler’e karşılık bütün yerleşik İran halkı için kullanılır oldu.

Başka yerlerde olduğu gibi Horâsan’da da Arapça, İslâm’ın diliydi. Dinî okullarda Arap fatihlerin çocuklarının yanı sıra Arap olmayanlar da Arapça öğrenmek zorundaydılar. Lâkin İran’a yerleşen Araplar da İranlılar’ın büyük bölümü ile konuşmak için Farsça öğrenmek zorunda kaldılar ve bu dilin Soğdça, Hârezmce ve diğer İrani dillerin hem konuşulduğu hem de yazıldığı Orta Asya’da yayılmasına yardımcı oldular. Başka bir deyişle hem Arapça hem de Yeni Farsça “bütün” İran sahasının “resmî” dili hâline geldi ki, bu da İslâmî dönemde Yeni Farsça’nın Orta Asya’ya nasıl yayıldığını izah etmektedir. Horâsân ve Mâverâünnehir’deki âlimler (*‘ulemâ’*) arasında, tıpkı İranlılar’ın yaptığı gibi, Kur’an’ı hem Arapça hem

¹ “Fars” (*Persia*) ve “Farslar” (*Persians*) terimini, Orta İran’daki çölün batısındaki mevcut siyasi imparatorluğun büyük kısmında yaşayan “Batı İranlılar” (*Western Iranians*) için kullanıyorum. “İran” (*Iran*) ve “İranlılar” (*Iranians*) terimini ise, sadece Farslar (*Persians*) için değil, Soğdlar ve diğerleri ile günümüzün Afgan, Tacik, Kürt, Beluci ve Osetler’i gibi “bütün İranlılar” (*all Iranians*) için kullanıyorum.

de Farsça öğreten Araplar da olmalıdır. Meselâ el-Câhiz, *el-Beyân* isimli eserinde, derslerinde Kur'an'dan âyetler okuduktan sonra mealini sağındaki Araplar'a Arapça ve ardından solundaki İranlılar'a Farsça izah eden, Mûsâ b. Seyyâr el-Usvârî isimli bir İranlı hocadan bahsetmektedir². Âlimler (‘ulemâ’) şüphesiz eserlerinde Arapça kullanmaya devam ettikleri gibi, Arapça'ya doygun bir İslâmî “Yeni Farsça” literatürün oluşumuna da katkıda bulundular. Bu sebeple Araplar'ın, şüphesiz Arapça'nın yanı sıra “Yeni Farsça”nın da Horâsân ve özellikle de Mâverâünnehir'de yayılmasında kısmen rol oynadıkları kanaatindeyim³.

Ediplere (*udebâ'*) gelince, bunlar esas olarak Cahiliye devrinde olduğu gibi Emevî döneminde de kendini ya da kabileyi metheden tipik Arap şiiriyle Arapça'yı tanıtan şairlerdi. Emevîler zamanında Horâsân'daki Arap kökenli idarecilerden pek çoğunun şairleri himaye ettiğini biliyoruz. Meselâ, Ezd kabilesinden Ka'b el-Aşkarî, hâmisî olan el-Muhelleb b. Ebî Sufrâ'yı övmek için medhiyeler kaleme almıştır⁴. Yine el-Muhelleb b. Ebî Sufrâ'nın oğlu Yezîd b. el-Muhelleb de Sâbit Kutne isimli başka bir şair tarafından methedilmiştir. Arap şairlerin Horâsân'nın Arap valilerini övmek için Arapça şiir yazmalarının garip karşılanacak bir yönü yoktur. Lâkin biz bizzat İranlılar'ın Arapça şiirlerini tamamen aynı tarzda ve Araplar'ın kendi kabile asabiyetini yüceltmek için kullandıkları motifleri kullanarak yazdıklarını görünce, Arapça'nın hilâfetin doğusunda Arap olmayanlar tarafından da bir vasıta olarak kullanımı meselesinin iç yüzünü anlarız. Emevî devletinin yıkılışından önce ölen Ziyâd el-A'cem, Arap tarzında Arapça şiirler yazan bir İranlı için belki de en çarpıcı örnektir⁵.

Elbette Arapça'yı bir Arab'ın şiirlerinde kullandığı tarzda kullanan başka İranlı şairler de vardı. Ancak İsmâ'îl b. Yesâr ve oğlu İbrâhîm gibi şairlerin Arapça şiirleri, içerik olarak tamamen aynı olmak yerine, Araplar'ın aksine Sasanî hükümdarları veya İranlılar'a övgüler ihtiva etmekteydi⁶. İran ve İranlılar'ı öven Arapça şiirler kaleme alan bu İranlı şairlere *Şu'ûbî* şairler denilmekteydi. Bu şair-

² el-Câhiz, *el-Beyân*, Bağdad 1380/1960, s. 368.

³ “Yeni Farsça” (*New Persian*) ile Sasanî İmparatorluğu'nun “resmî” dilini, ilave olarak da Arapça ve yazıda Arap alfâbesinin kullanımını; Farsça (*Persian*) ile ise sadece Sasanî İmparatorluğu'nun “resmî” konuşma dilini kastediyorum. Bu dil bazı İslâm müellifleri tarafından “*Derî*” olarak adlandırılmıştır. Orta Farsça (*Middle Persian*) veya Pehlevice (*Pahlavî*) ise Sasanîler'in “resmî” yazı diliydi ve hem arkaik oluşu hem de “semitik masklar”ın kullanıldığı yazım sistemi itibariyle “resmî” konuşma dilinden bariz olarak ayrılmaktaydı.

⁴ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Egâni*, XIII, Beyrut 1955, s. 90-120.

⁵ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *a.g.e.*, XIV, s. 230-245.

⁶ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *a.g.e.*, IV, s. 239-264.

lerle ilgili göz önünde bulundurmamız gereken en önemli şey, Arap karşıtı olabilmelerine rağmen, İslâm karşıtı olmamaları ve Arap dilini eserlerinde muhteşem derecede kullanmalarındır. Ben, Emevî hilâfedinin başarısızlıklarından birinin de İslâmiyet ile Arapçılığı birbirinden ayıramamak olduğunu düşünüyorum. İslâm bir inanç olduğu kadar beynelmilel bir kültür hâline gelerek de gelişmişti. Ancak pek çok Arap bunun farkına varamadı, ya da İslâmiyet'in genişlemesiyle zuhur eden yeni şartlara intibak etmek istemedi.

Bununla birlikte bazı Arap şairler değişimi kabullendiler. Örneğin biz Horâsân'da bulunup 69/689 yılında Kirmân'da ölen İbn Mufarrıg gibi eski bir Arap şairde dahi Farsça'nın ve Arap olmayan geleneklerin Arap şiirine etkisine şahit olmaktayız. İbn Mufarrıg, hem Arapça hem de Farsça kelimeler ihtiva eden, bilinen en eski Farsça şiirleri kaleme aldı. Böylelikle, Araplar'ın İnan kültürünü benimsediklerini ve tıpkı İranlılar'ın Arapça ve Farsça şiir yazmaları gibi, onların da bu iki dilde şiir yazdıklarını görmekteyiz⁷.

En son grubu oluşturan kâtip ve yazıcılar (*kuttâb*) hakkında ise daha az bilgiye sahibiz. Horâsân'daki resmî kayıtlarda 124/742 yılına, yani Horâsân'ın Araplar tarafından fethinden yaklaşık bir asır sonrasına kadar Arapça kullanılmamıştır. Bu tarihe kadar Arap idarecilere sadece Fars veya diğer İranlılar'ın kâtiplik yaptığını görmekteyiz. Zira, Pehlevice gibi zor bir yazı dili, hiç de Araplar'ın üstesinden gelmeyi ümit edebilecekleri bir alan değildi. Arapça'nın resmî yazı dili olmasından sonra Araplar bürokrasiye girerek kâtip oldular. Araplar, bürokraside Arapça'yı öğrenmiş olan Farslar ve diğer İranlılar'a katıldılar; böylelikle tıpkı şiir alanında olduğu gibi bu alanda da halklar arasında bir kaynaşma yaşandı.

Bazı araştırmacılar, bürokrasideki bazı Arap olmayan görevlilerin Arapça'yı bozduklarını iddia etmektedirler. Aslında hem Araplar'ın hem de Arap olmayanların bu dili bozdukları açık bir şekilde görülür. Kur'an dili ya da başka bir deyişle Kureyş dili, Araplar'ın yayılması ve Yakın Doğu'ya yerleşmesi ile birlikte değişmeye başladı. Emevî halifeleri Arapça'daki bu yozlaşmanın farkında idiler. Çocuklarını "doğru" (*sahih*) Arapça'yı öğrenecekleri çöl bedevilerinin yanına göndermelerinin bir sebebi de buydu. Bu gelenek, şehirleşmenin de, Arap olmayanların İslâm üzerindeki etkileri gibi, "doğru" Arapça'nın bozulmasında çok önemli bir rol oynadığının esaslı bir göstergesidir. Nitekim Arap coğrafyacı el-Mukaddesî, "doğru" Arapça'nın İslâm âleminin doğusunda konuşulduğunu kaydetmektedir. Arapça'nın konuşulmadığı Horâsân'da, bölge halkının, Arap fa-

⁷ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., XVII, s. 106-149, özellikle 115. mısra.

tihlerin asıl dillerini muhafaza hususunda, Arapça konuşulan fakat mahallî lehçelerin kullanımı nedeniyle bu dilin değişim geçirdiği Irak'tan daha iyi olduğunu hatırladığımızda, el-Mukaddesî'nin bu kaydı daha iyi anlaşılır⁸.

Sonuç olarak, Farslar'ın ve diğer İranlılar'ın Arap dilinin korunmasına ve elbette yayılmasına yardımcı olduklarını belirtmenin doğru olacağı kanaatindeyim. Sibâveyhî gibi büyük gramerciler ile Arapça'yı iyi kullanan diğer müellifler Arap değil İranlı idiler. Bu görüş ziyadesiyle ispatlanmıştır. Araplar'ın, Farsça'nın, bu dilin konuşulduğu İran sınırlarının ötesindeki Orta Asya'ya yayılmasına katkıda bulunduğu tezi ise iyi bilinmemekte ya da kabul görmemektedir. Bildiğimiz üzere, Araplar Farsça'yı, bazı müelliflerin *Derî* adını verdiği, içinde bolca Arapça kelimenin bulunduğu İslâmî bir dil olan Yeni Farsça'ya dönüştürmeye yardımcı olmuşlardır.

Günümüzde tarihî meseleler ele alınırken sık sık modern dönemlere ait konsept ve fikirlere başvurulmasından dolayı, Araplar ile Farslar arasındaki ayrımın fazlaca vurgulandığı görülmektedir. Oysa o günlerde Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında daha temel bir ayrım bulunmakta idi.

⁸ **Kitâbu ahseni't-tekâsim**, neşr. M. J. de Goeje, Leiden 1906, s. 32, 8. satır.